

ISUHUWUM

Isuhusa Wundeh

© 2008 by Piotr Gepfert

Spis treści

1. Wstęp	3
2. Fonologia i pismo	"
2.1 Zestaw fonemów	"
2.2 Alofonia	5
2.3 Struktura sylaby	7
2.4 Akcent wyrazowy	8
2.5 Transkrypcja łacińska	"
3. Morfologia	"
3.1 Budowa morfemów	"
3.2 Części mowy	9
3.3 Rzeczownik i zaimki osobowe	"
3.4 Przymiotnik i determinatywy	11
3.5 Czasownik	13
3.6 Partykuły	15
3.7 Słowotwórstwo	16
4. Składnia	17
4.1 Fraza rzeczownikowa	"
4.2 Użycie czasowników	18
4.3 Szyk wyrazów w zdaniu	"
4.4 Zdania pytające	
5. Prozodia zdania	
6. Rejestry mowy	
7. Dodatki	
7.1 Spis skrótów	
7.2 Alfabet fonetyczny	

1. Wstęp

Isuhuwum jest językiem używanym przez lud Tek zamieszkujący południowo-wschodnie stoki Wielkich Gór Trans-Lemihuegewijskich (dlińskie *lemi-hwe-gemhi* – świat) oraz lesiste tereny u ich podnóża za czasów Świętego Państwa Hachskiego (i w pewnym stopniu od niego zależny, zwłaszcza północne plemiona). Wyraz *isuhuwum/isûwum* oznacza dosłownie „nasz język”, podobne jak również stosowane określenie *isuhusa wunde**h*. Gospodarka tecka ma charakter w dużym stopniu łowiecko-zbieracki, szczególnie jeśli chodzi o społeczności puszczańskie z regionów bardziej południowych, pewną rolę odgrywa też dość prymitywne rolnictwo (rola ta jest większa w regionie północnym, u mieszkańców górskich dolin) oraz handel (też najbardziej ożywiony na północy; tą drogą pozyskiwane są m.in. metalowe przedmioty, jako że Tekowie metod obróbki metalu prawie nie znają). Typowa wioska budowana jest u Teków Leśnych z drewna, bambusowych prętów i liści, składa się zazwyczaj z otaczającej palisady (może jej nie być w najmniejszych osadach) z 1 bramą, wewnątrz znajdują się co najmniej jeden *hutosama/hussama* i jeden *hutosarok/hussarok* leżące po obu stronach udeptanego placu. Z boku tegoż placu znajduje się również *hutojirreti* zwany też *hutosatek* (nigdy nie jest widoczny z bramy wioski, co ma uzasadnienie mitologiczno-wierzeniowe). Jest to dom wodza wioski, a jednocześnie miejsce, gdzie odbywają się niektóre ceremonie, a także narady. U Teków Górskich spotyka się użycie kamieni i gładów w sporządzaniu domostw, często spajanych gliną albo zwierzęcymi odchodami. Religią Teków jest rodzaj animizmu, związany z kultem sił przyrody i we mniejszym zakresie ciał niebieskich. W niniejszym zarysie skupiamy się na dialekcie Teków Leśnych, który jest fonologicznie bardziej archaiczny, a pod względem słownictwa „czystszy” (tj. zawiera mniej zapożyczeń) niż północny dialekt Teków Górskich. Do tego pierwszego też będzie dostosowana w największym stopniu ortografia.

2. Fonologia

2.1. Zestaw fonemów

FONEMY SPÓŁGŁOSKOWE

	Wargowe	Dziąsłowe	Podniebienne	Miękkopodn.	Krtaniowe
ZB	p	t		k	
ZD	b	d		g	
Sz		s			(h)
S	w	r	j		
N	m	n			

ZB – zwarte bezdźwięczne; ZD – zwarte dźwięczne; Sz – szczelinowe; S – sonoranty (oprócz nosowych); N – nosowe;

Fonem /h/ nie występuje we wszystkich dialektach. Notuje się tendencję do jego zaniku

na zachodzie oraz południowym zachodzie.

/m/ i /r/ mogą pełnić funkcję spółgłosek sylabotwórczych.

FONEMY SAMOGŁOSKOWE (MONOFTONGI)

	Przednie	Centralne	Tylne
Przymknięte	i		u
Półprzymknięte	e		o
Otwarte		a	

Samogłoski tylne są zaokrąglone. Występuje typowy, pięciosamogłoskowy system. W dialektach północnych i zachodnich występują także długie samogłoski /a:/, /e:/, /o:/, /i:/ i /u:/.

W niektórych wyrazach występują geminaty, np. *ramma* - „skóra”, *hussama* - „dom kobiet”, *rotteh* - zaimek wskazujący, zawsze pomiędzy samogłoskami. W zasadzie każda spółgłoska, prócz /j/, /w/ i /h/ może być podwojona. Częściej występują one w formach skróconych, stosowanych w szybkiej i nieuroczystej mowie. Nie wydaje się, że są jakieś powody, by nie analizować ich po prostu jako zbitek dwóch identycznych spółgłosek.

DYFTONGI

iu			ui
eu	ou	ei	oi
au		ai	

Wszystkie dozwolone dyftongi są opadające. Jeżeli wystąpi sekwencja innych samogłosek niemogących stworzyć dyftongu, dochodzi do epentezy półsamogłoski (w niektórych dialektach może też powstać długa samogłoska). Dyftong /au/ jest wymawiany [ɑ̃], zaś /ai/ [æ̃], przynajmniej na południu.

ZASADY EPENTEZY SPÓŁGŁOSKOWEJ

Spółgłoski /j/, /w/, /h/ są stosowana jako epenetyczne. Zasadniczo przednim samogłoskom /i/ i /e/ odpowiada /j/, a tylnym /u/ i /o/ odpowiada /w/, natomiast /a/ „lubi” /h/. Bardziej przymknięta samogłoska „narzuca” swoją spółgłoskę, zaś jeśli stykają się dwie samogłoski takiej samej wysokości, przeważnie ta 2. jest „ważniejsza” (pewnym wyjątkiem jest przedrostek *i-* przymiotników, czasowników i rzeczowników, który zdaje się mieć formę *ij-* nawet przed /u/). Należy też pamiętać, że w pewnych przypadkach,

jeżeli jest to możliwe, powstaje dyftong i wcale nie jest wstawiana żadna spółgłoska epentetyczna (np. w przypadku sufiksu l.mn. -i).

HIATUS

W niektórych słowach złożonych, w starannej wymowie występuje hiatus między samogłoską wygłosową pierwszego członu i nagłosową drugiego, i może wystąpić zwarcie krtaniowe. W szybkiej wymowie często następuje natomiast wstawienie odpowiedniej epentetycznej spółgłoski (w niektórych gwarach może występować tylko forma z epentezą)

sau-edu ['sau.ʔe.du]~['sau.we.du] „rozpoznanie, znajomość”

SAMOGŁOSKA EPENETYCZNA

Samogłoską używaną do rozbijania niedozwolonych zbitok spółgłoskowych jest /i/. W dialekcie północnym spotyka się też /e/ w niektórych zapożyczeniach, być może by zapobiec afrykacyzacji /t/ i /d/.

halade > alade

dwiń > duingi

2.2. Alofonia

podane wyżej symbole fonemów zazwyczaj odpowiadają ich najczęstszym realizacjom fonetycznym; Poniżej podano kilka procesów fonetycznych występujących w języku.

AFRYKATYZACJA

/t/ i /d/ są realizowane przed /i/ oraz /j/ jako spółgłoski zwarto-szczelinowe [ts], [dʒ]; Np. *mreti* /mreti/ [m.ʔe.tsi] - „żona wodza”

SPIRANTYZACJA

/g/ jest w sylabach nieakcentowanych przeważnie realizowane [ɣ], poza bardzo wolną mową; Np.

hago /hago/ [ʔhayo] - „chwytanie, łapanie”

UDŹWIĘCZENIE

/s/ jest wymawiane jako [z] wewnątrz wyrazu, gdy jest znajduje się pomiędzy dwiema głóskami dźwięcznymi, np.

sasis /sasis/ [sa.ʔzis] - „[rodzaj rośliny]”

rsu /rsu/ [ʔr.zu] - „ryba”

pidsa /pidsa/ [ʔpid.za] ale: *mpids* /mpids/ [pits]

Obstruenty bezdźwięczne /p/, /t/, /k/ (a także /s/) ulegają udźwięczeniu wstecznemu, gdy znajdują się przed obstruentem dźwięcznym w jednej zbitce spółgłoskowej, np.

/s/ ulega również udźwięczeniu, gdy znajduje się przed dźwięcznym sonorantem, albo po dźwięcznym obstruencie w granicach wyrazu (a także w klityce =sa/sateh/se). Wyjątek

od tej reguły stanowi sytuacja, gdy /s/ znajduje się w wygłosie wyrazu (np. *mpids*).

Na południu występuje pełne udźwięcznienie wygłosowych spółgłosek na granicy wyrazów, gdy następny wyraz rozpoczyna się od obstruentu dźwięcznego. Zjawisko to nie występuje na północy.

UBEZDŹWIĘCZENIE

Podobnie, obstruenty dźwięczne podlegają regresywnemu ubezdźwięcznieniu, gdy znajdują się w zbitce przed obstruentem bezdźwięcznym (oprócz /s/, które się wtedy samo udźwięcznia, chyba że jest w wygłosie wyrazu).

Na południu występuje pełne ubezdźwięcznienie wygłosowych obstruentów na granicy wyrazów, gdy następny wyraz rozpoczyna się od obstruentu bezdźwięcznego, jak i na końcu wypowiedzenia. Przykłady:

Napig! (południe) [napîk ɥ] (północ) [napîŋ ɥ] ale: *Napig daro!* [napîŋ_dáro]

Napig tokdo! (południe) [napîktôgdɔ] (północ) [napîŋ_tôgdɔ]

REALIZACJA SONORANTÓW

/r/ ma 3 alofony: [r], [r̥], [l]. Wariant [l] występuje po spółgłoskach dwuwargowych, w kodach sylab (zwłaszcza po samogłoskach zaokrąglonych), i jest częstsze w mowie kobiet (także w innych pozycjach, zamiast [r̥]). Gdy /r/ jest spółgłoską sylabiczną, jest wymawiane w zasadzie zawsze [r̥]. Resztę pozycji okupuje [r], w mowie kobiet częściowo zastępowane przez [l], natomiast w wymowie męskiej może być zastępowane przez [r].

roreti /*roreti*/ [ro.'re.tsi]~♀[lo.'le.tsi]~♂[ro.'re.tsi] - „wódz”

rbu /*rbu*/ [r̥.bu] - „las, puszcza”

/w/ brzmi najbardziej jak [w] przed /o/, zaś najbardziej jak [β] przed /i/. Przed innymi samogłoskami spotyka się realizacje pośrednie.

/j/ ma alofony [j] i [j̥], ten drugi spotykany pomiędzy samogłoskami przymkniętymi. Niemniej jednak, /w/ i /j/ w systemie fonologicznym zawsze zachowują się jak sonoranty, niezależnie od szczegółów realizacji.

/m/ i /n/ muszą się zgadzać z następującym po nich obstruentem pod względem miejsca artykulacji. Np.:

nkadwa /*mkadwa*/ [ŋ.'kad.wa]

wum /*wum*/ > f. emf. *wundeh*

nsingi /*msingi*/ [ŋ.'siŋ.ɣi]

REALIZACJA /h/

/h/ staje się nieme po pewnych prefiksach; między samogłoskami ma alofon [h̥]; w niektórych dialektach w ogóle nie występuje.

L.POJ. *sahis* > L.MN. *sasis*

MK *rohagos* > ŻK *magos*

UPRZEDNIENIE I COFANIE SAMOGŁOSKI

Samogłoska /a/ jest wymawiana jako [æ], gdy znajdzie się w sąsiedztwie /j/. Wymowa [a] funkcjonuje w sąsiedztwie /w/.

ZAOKRĄGLENIE

Samogłoska /i/ bywa zaokrąglana do [y], a /e/ do [ø] przed /w/, w szczególności na północy.

PÓŁNOCNA WYMOWA DYFTONGÓW

W gwarach Teków Górskich przejawia się tendencja do monoftongizacji dyftongów: /iu/ wymawia się [y̥u] do [y:], /eu/ jako [ø̥u] do [ø:], /ou/ jako [u:], /au/ jako [ø̥u] do [o:], /ui/ jako [u̥i] do [y:], /ei/ jako [i:], /oi/ jako [ø̥i] do [ø:], /ai/ jako [ɛ̥i] do [e:]. W najbardziej zaawansowanych gwarach system samogłoskowy może więc wyglądać nawet tak:

i i: y:		u u:
e e: ø:		o o:
	a (a:)	

Z /a:/ występującym najczęściej na pn. zachodzie, gdzie doszło do delecji /h/.

2.3. Struktura sylaby

Sylaba w języku isuhuwum ma budowę (C)V(C₁)(s) lub (C)D(s) lub C₂

C – dowolna spółgłoska

C₁ – dowolna spółgłoska z wyjątkiem /h/, /j/ i /w/

C₂ – spółgłoska sylabiczna (/m/ lub /r/)

V – samogłoska (monoftong)

D – dyftong albo samogłoska długa

s – /s/

Dialekt zachodni posiada też pojedyncze wyrazy z sylabami o charakterze (C)DC₁, powstałymi w wyniku delecji międzysamogłoskowego /h/.

WAGA SYLABY

Sylaba zawierająca kodę, dyftong lub długą samogłoskę jest nazywana ciężką (jeśli dodatkowo występuje końcowe /s/, można by ją nazwać superciężką). Inne sylaby to sylaby lekkie.

2.4. Akcent wyrazowy

Akcent wyrazowy przeważnie pada na drugą sylabę od końca. Akcent oksytoniczny występuje wtedy, gdy ostatnia sylaba jest ciężka. W niektórych wyrazach ostatnia sylaba jest akcentowana mimo, że jest lekka, i wtedy zaznacza się to w pisowni przez literę <h> na końcu wyrazu.

rohagobitteh [rohagobit'te]

Akcent przejawia się jako wymawianie sylaby z wyższym tonem i (nieco) większą siłą, jest bardziej toniczny niż dynamiczny. W akcentowanych sylabach ciężkich wydaje się, że ton jest opadający, jeżeli sylaba ma w kodzie spółgłoskę dźwięczną. W dialekcie południowym występuje wygłosowe ubezdźwięcznienie spółgłosek na końcu wypowiedzenia i przed spółgłoską bezdźwięczną, ale akcent pozostaje wówczas opadający. Poszczególne gwary różnią się jednak co do tego, czy podobne rozróżnienie pojawia się także wewnątrz wyrazu na granicy morfemów, np. *rokads* [rokâts] lub [rokáts], na północy tylko [rokáts]. Powyższy wyraz mógłby być zapisany fonetycznie także jako [rohagobitté], jednak będziemy w niniejszym opracowaniu stosować po prostu znak akcentu.

AKCENT A KLITYKI

W większości dialektów klityki =sa/=se, =jir/=jiri i =do nie powodują przesuwania akcentu wyrazowego, pewnym wyjątkiem jest skrócona postać tej ostatniej (=d), przeważnie wymuszająca akcent na ostatniej sylabie.

2.5. Transkrypcja łacińska

W kulturze teckiej nie występuje w zasadzie żaden system pisma, chociaż używa się różnych znaków i piktogramów w celach obrzędowych, jako talizmany oraz znaki własności. Język bywa zapisywany pismem hachskim, przeważnie są to krótkie zdania zamieszczone w poradnikach dla kupców itp. Przyjęta tu ortografia odpowiada powyższemu zapisowi fonemicznemu, z kilkoma wyjątkami. Mianowicie, długie samogłoski zapisywane są za pomocą cyrkumfleksu: <â ê î ô û (ÿ ô)>. Znak <h> na końcu wyrazu oznacza, że ostatnia sylaba (zamiast przedostatniej) jest akcentowana. Ponadto, w przypadkach asymilacji spółgłoski pw. miejsca artykulacji do następnej spółgłoski daje się pierwszeństwo zapisowi fonetycznemu nad fonemicznym:

nsaus (nie **msaus*), *nkads* (nie **mkads*). Nie uwzględnia się afryktywizacji /t/, /d/ przed /i/, /j/ w ortografii. Podobnie [ŋ] zapisywane jest <n>. Wielka litera jest stosowana na początku zdania, oraz w przypadku nazw własnych, imion.

Enklityki piszę łącznie z poprzedzającym je wyrazem.

3. Morfologia

3.1. Budowa morfemów

Większość sufiksów ma formę CV (np. *-teh*) lub C (-s), przy czym kilka sufiksów i klityk ma dwie formy: krótszą -C występującą po sylabie lekkiej i dłuższą -CV występującą po sylabie ciężkiej. Prefiksy mogą mieć formę CV-, V- lub C- (spółgłoska zgłoskotwórcza). Gdy schodzą się dwie samogłoski na granicach morfemów, najczęściej ma miejsce epenteza

odpowiedniej spółgłoski. Morfemy leksykalne mogą mieć formę CV, CVC, VC, rzadziej dłuższe jak np. CVC(C)V. Dłuższe tematy mogą być wynikiem reduplikacji lub tworzenia wyrazów złożonych.

3.2. Części mowy

W języku isuhuwum można wyróżnić następujące części mowy: rzeczowniki (do których wrzucić można też zaimki osobowe, mimo pewnych różnic), przymiotniki (zamknięta i niezbyt liczna klasa zbliżona do czasowników, lecz wykazująca różnice; dodatkowo można tu umieścić tzw. determinatywy, czyli m.in. zaimki wskazujące), czasowniki, partykuły („wór” zbierający takie małe i raczej zamknięte podkategorie jak przedimki, enklityki, spójniki, partykuła przecząca, partykuły pytające, wykrzykniki).

3.3. Rzeczownik i zaimki osobowe

Charakterystyczny dla rzeczowników jest ich podział na pięć klas.

I klasa – obejmuje głównie nazwy mężczyzn, samców pewnych gatunków zwierząt, części bóstw

II klasa – obejmuje przede wszystkim nazwy kobiet, samic pewnych gatunków zwierząt, część nazw bóstw

III klasa – obejmuje głównie nazwy zwierząt, niektóre nazwy przedmiotów, zjawisk, wyraz tok „człowiek”, nazwy niektórych części ciała

IV klasa – klasa skupiająca się na nazwach roślin jadalnych, owoców, niektórych grzybów

V klasa – nazwy wielu przedmiotów, substancji, zjawisk, abstrakcji, części ciała, rzeczowniki odczasownikowe

TYPOWE PRZEDROSTKI KLAS

	l.poj.	l.mn.
I	ro-	ror-
II	m-, n- (/m/)	mi-
III	r-	ri-
IV	sa-	sas-
V	i-, Ø -	i-, Ø -, ije- (î-)

Jak widać, istnieją dwie liczby: pojedyncza i mnoga. Przykłady klas:

I *roreti* – „wódz” – *rorreti* – „wodzowie”

II *mreti* – „żona wodza” – *mireti* – „żony wodzów”

III *rsu* – „ryba” – *risu* – „ryby”

IV *sahis* – „[pewna roślina jadalna]” – *sasis* – l.mn. (/h/ nie jest wymawiane po /s/)

V *idomi* – „brzuch” – *ijedomi/îdomi* – „brzuchy”

ibawa – „pierś” – *bawa* – „piersi”

dadara – „uderzanie”

Istnieje kilka nieregularnych rzeczowników, które np. nie mają właściwego swej klasie prefiksu, albo przechodzą alternację w rdzeniu przy tworzeniu liczby mnogiej.

ma (II) – „kobieta” – MN *mima*

tok (III) – „człowiek” – *tek* – „ludzie”

rok/rôk (I) – „mężczyzna” – MN *rorteh*

Rzeczowniki mogą odgrywać rolę zaimków nieokreślonych i przeczących.

PODZIAŁ KLASY V W ZALEŻNOŚCI OD SPOSOBU TWORZENIA LICZBY MNOGIEJ

a) niektóre rzeczowniki nie mają liczby mnogiej i mają zawsze prefiks Ø - (tzn. zero); ewentualnie mogą ukazywać liczbę tylko na czasowniku; na przykład:

taida – „słońce”

pid – „dawanie” (rzeczownik odczasownikowy)

b) inne mają prefiks *i-* w l.poj. ale nie mają przedrostka w l.mn.; *iras* przynależy do tej grupy; l.mn. niektórych rzeczowników na *i-* może być też nie używana (np. *iruk* – „czerwień”/rzadziej „krew”).

c) jeszcze inne posiadają przedrostek *i-* w l.poj., zaś *ije-* (*î-*) w mnogiej; jest to liczniejsza grupa niż poprzednia;

np. *idomi* – „brzuch” > MN *ijedomi*

ZAIMKI OSOBOWE

Zaimki osobowe w języku isuhuwum występują w formie zwykłej i emfaticznej. Forma zwykła jest używana głównie jako prefiks osoby na czasowniku oraz jako sufiks posesywny na rzeczowniku, także jako forma bliższego dopełnienia, choć w tym przypadku formy emfaticzne zdają się ją wypierać z wyjątkiem utartych zwrotów. Forma emfaticzna jest zawsze używana w fokusie oraz z przedimkami i enklitykami.

Osoba/forma	liczba pojedyncza		liczba mnoga	
	zwykła	emfaticzna	zwykła	emfaticzna
1	ku	kutok	wum	wundeh
2	na	natok	ten	tendeh

Zamiast zaimków 3. osoby używane są niektóre rzeczowniki (np. *rok*, *ma*) oraz zaimki wskazujące, przeważnie jednak mogą one być po prostu opuszczone. Nie ma kategorii inkluzywności w 1 os. l.mn.

SUFIKSACJA ZAIMKÓW OSOBOWYCH W ZNACZENIU POSESYWNYM

Zaimki osobowe mogą być doczepiane do rzeczowników, oznaczając osobę posiadającą. Produktywność tej metody różni się w zależności od dialektu, ale przeważnie jest ona stosowana w odniesieniu do części ciała, członków rodziny/plemienia, oraz kilku innych rzeczowników.

ikap – „głowa” > *ikapku*, *ikapna*, *ikapwum*, *ikapten* „moja, twoja, nasza, wasza głowa”

roto – „syn” > *rotoku*, *rotona* itd.

isuhu – „język, mowa” > *isuhuwum* „nasz język” (alternatywnie: *isuhusa wundeh*)

Ale: *ikapsa kutok* może oznaczać „moja głowa” w sensie „głowa, którą odciąłem komuś i mam”. Sufiksowane zaimki mają w przypadku części ciała znaczenie nieodłączalne (ang. *inalienable*). Forma *ne ikapsa* jest też skostniałym zwrotem używanym jako jeden z rzeczowników miejsca.

PRZYROSTEK -s

Rzeczowniki mogą występować z przyrostkiem -s, oznaczającym „ten”, „widoczny”, pełniącym też funkcję emfatyczną, podkreślającą.

Nasaugi, rsus! – „Popatrz, ryba!”

3.4. Przymiotnik i determinatywy

Przymiotniki są w opisywanym języku klasą zamkniętą, niezbyt liczną, i zbliżoną morfologicznie do czasowników. (Możliwe jest co prawda tworzenie tzw. przymiotników złożonych, będących przeważnie połączeniem właściwego przymiotnika i jakiegoś rzeczownika, ale nawet ta metoda ma już dzisiaj ograniczoną produktywność. Patrz 3.6 „Słowotwórstwo”.) Ich zadaniem jest określanie rzeczownika, semantycznie są zbliżone do czasowników stanu.

Przymiotniki najczęściej są umieszczane po rzeczowniku, i muszą zgadzać się z nim pod względem klasy i liczby.

PRZEDROSTKI KLASY DLA PRZYMIOTNIKÓW

Klasa	Przedrostek
I	ro-
II	m-/n-
III	r-
IV	sa-
V	i-

Popularnymi przymiotnikami są *-maja* – „dobry, odpowiedni”, *-ku* – „ciemny, czarny”, *-ta* – „biały, jasny”, *-iruk* „czerwony, krwawy”.

Przykładowe formy l.poj.: *romaja*, *mmaja*, *rmaja*, *samaja*, *imaja*; *roku*, *nku*, *rku*, *saku*, *iku*, *rota*, *nta*, *rta*, *sata*, *ita*, *rojiruk/roiruk*, *miruk*, *riruk*, *sajiruk*, *iruk* (forma V klasy nieregularna).

PRZEDROSTKI OSOBOWE

Spotyka się przymiotniki używane z przedrostkami osoby (identyczne ze zwykłymi formami zaimków osobowych; należy pamiętać tylko, że następuje asymilacja miejsca artykulacji spółgłosek nosowych).

namaja-isuhu

na-maja-isuhu

2POj-dobry-V:język

„Jesteś dobrym mówcą/Ty mówco!”

Forma *-maja-isuhu* jest przykładem przymiotnika złożonego (patrz 3.6 „Słowotwórstwo”).

LICZBA MNOGA

Jest tworzona poprzez dodanie przyrostka *-teh* (klasy I, II, III; północny dialekt często ogranicza jego występowanie do rzeczowników „ludzkich”) albo *-i* (klasy IV, V)

romajateh, mmajateh, rmajateh, samajai, imajai

PRZECZENIE

Za pomocą partykuły *ba*. *Ba romaja* – „niedobry, nieodpowiedni”

OKREŚLANIE CZASOWNIKA

Przymiotniki (i rzeczowniki) mogą z powodzeniem funkcjonować jako określacze czasownika. Muszą wcześniej zostać znominalizowane (co sprowadza się do usunięcia prefiksu klasy/dodanie prefiksu zerowego; np. *-maja* > \emptyset *-maja* – „odpowiedniość, przydatność”). Wprowadza je przedimek *a*, np. *a maja* „dobrze”, *a tok* „jak człowiek”.

DETERMINATYWY

Są to drobne wyrazy określające rzeczownik (albo czasownik). Należą tu zaimki wskazujące.

Zaimek proksymalny: *-da* – „ten”

Zaimek dystalny: *-do/-doh/-dô* – „tamten”

Przyjmują one te same prefiksy i sufiksy jak właściwe przymiotniki, ale występują pewne nieregularności.

Zaimek	Klasa	L. poj.	L. mn.
-da	I	roda	rotteh
	II	nda	ndateh
	III	rda	rdateh
	IV	sada	sade
	V	ida	ide
-do	I	rodo(h)/rodô	rodoteh

	II	ndo(h)/ndô	ndoteh
	III	rdo(h)/rdô	rdoteh
	IV	sado(h)/sadô	sadoi
	V	ido(h)/idô	idoi

Nie ma determinatywów określonych/nieokreślonych ani specyficznych/niespecyficznych.

Zaimki wskazujące mogą też określać czasowniki, przyjmując specjalne formy *dare* („tu”) i *dore* („tam”).

Inne determinatywy są czasami zaliczane w poczet rzeczowników, takie zresztą wydaje się być ich pochodzenie. Np.:

awe – „mało, troszkę”

Przed rzeczownikiem: *awesa*.

Północny dialekt zapożyczył kilka determinatywów z języka dlińskiego, np. *nili* – „mało”.

3.5. Czasownik

Czasowniki to kolejna, po rzeczownikach, w pełni produktywna i duża grupa wyrazów. Ich cechą jest to, że zgadzają się z podmiotem co do liczby oraz klasy. Stosowane zrostki są identyczne z tymi używanymi dla przymiotników (patrz 3.3). Ponadto czasowniki odmieniają się przez tryby (rzeczywisty i nierzeczywisty), czasy, mają też stronę bierną (konstrukcja analityczna), zwrotną (konstrukcja analityczna) oraz „bezokolicznik” (inaczej rzeczownik odczasownikowy). Możliwa jest czasami derywacja formy iteratywnej. Wyróżnia się czasowniki przechodnie, półprzechodnie i nieprzechodnie.

KOLEJNOŚĆ AFIKSÓW

Czasownik w isuhuwumie jest zbudowany dość aglutynacyjnie, choć zdarza się fuzja niektórych afiksów.

osoba/klasa-TEMAT-tryb-czas-liczba

KLASA I OSOBA

Czasowniki przyjmują przedrostki klasy takie, jak przymiotniki (patrz przykłady w podrozdziale TRYBY). Ponadto mogą się łączyć z przedrostkami osobowymi, w niektórych rejestrach konieczne jest użycie wówczas także przedrostka klasy.

naterses albo: *naroterses*

na-terse-Ø -s / *na-ro-terse-Ø -s*

2POJ-robić-RZECZ-TER.WID 2POJ-II-robić-RZECZ-TER.WID

Poza tym, przedrostek osobowy jest w niektórych gwarach opcjonalny, gdy ryb nierzeczywisty jest użyty w znaczeniu rozkazującego.

(Na)darag!

„Wal!”

Istnieje kilka czasowników, które są w małym stopniu nieregularne, nie przybierając jednego z prefiksów klasowych (np. *-nad-* z formą *nad-* zamiast **mnad-* w klasie II), albo przejawiając supletywizm jednej z form.

TRYBY

Są dwa tryby w języku isuhuwum, rzeczywisty (*realis*) i nierzeczywisty (*irrealis*). Tryb nierzeczywisty przyjmuje końcówkę *-g(i)* (dłuższa forma po sylabie ciężkiej), zaś rzeczywisty ma końcówkę zerową.

wunkadgiwa

wun-kad-gi-wa

1MN-spaść-NRZECZ-TER.NWID

„spadlibyśmy”

ropigbih

ro-pi-g-bih

I-skakać-NRZECZ-PRZE

„skakałby (wtedy, dawniej)”

ntersebih

n-terse-∅-bih

II-robić-RZECZ-PRZE

„zrobiła”

CZASY

Wyróżniamy 5 czasów.

Czas	Sufiks
Przyszły	-∅
Teraźniejszy widoczny	-s
Teraźniejszy niewidoczny	-wa
Przeszły	-bih
Przeszły Legendarny	-bit(a)nun/binnun

Sufiks *-bih* ma formę *-bit-*, gdy inny przyrostek jest dodawany (po nim). *-wa* zlewa się z przyrostkiem liczny mnogiej *-i* w syntetyczną formę *-we*.

Jeżeli temat już kończy się na */s/*, w czasie teraźniejszym zakończenie *-|s|* przechodzi w *-∅*. W dialekcie południowym, jedynie w rejestrze A używa się natomiast wówczas formy *-is*.

LICZBA

Sufiksy *-teh* i *-i* są używane podobnie jak z przymiotnikami. Są one opcjonalne, gdy liczba jest już określona przez prefiks osobowy.

NEGACJA

Występują specjalne formy przeczące prefiksów czasownikowych, które współwystępują z dość opcjonalną partykułą przeczącą *ba*, stawianą na początku zdania. Forma przedrostków negatywnych zależy od tego, czy temat rozpoczyna się od spółgłoski, czy nie, i od dialektu.

Klasa lub osoba	Prefiks oznajmujący	Prefiks przeczący
I	ro-	ru-/ruw-
II	m-/n-	mu-/mw-
III	r-	ru-/rw-
IV	sa-	so-/sow-
V	i-	ju-/iw-
1POJ	ku-	kub-/kû(w)-/kouw-
2POJ	na-	no-/now-
1MN	wum-/wun-	wumo-/wumb-/umw-
2MN	ten-/tem-	teno-/temb-/temw-

Niektóre dialekty nigdy nie używają czterech ostatnich form, zamiast tego w zdaniach przeczących zawsze używają odpowiednich przeczących prefiksów klasy wraz z prefiksami liczbowo-osobowymi.

RZECZOWNIK ODCZASOWNIKOWY

Ma dla olbrzymiej większości czasowników postać nagiego rdzenia bez żadnych afiksów. Należy do klasy Va.

-hago- > *hago* – „chwytanie, chwyt”

W przypadku garstki czasowników występuje reduplikacja, niekiedy z dodatkowymi zmianami wywołanymi na przykład przez dysymilację (odpodobnienie).

-te- „iść” > *tere* – „chodzenie, chód”

-bar- „mówić” > *babar* – „mówienie”

3.6. Partykuły

Partykuły to sztuczna grupa zawierająca przeważnie nieodmienne słowa funkcjonujące jako przyimki, spójniki, wykrzykniki, oznaczniki pytania, przeczenia. Więcej na ich temat w rozdziale „Składnia”.

LICZBA MNOGA NIEKTÓRYCH ENKLITYK

Enklityki posesywne *=sa* i *=jir* muszą zgadzać się z *possessum* (rzeczownikiem oznaczającym rzecz posiadaną, do którego frazy są „doklejane”) pw. liczby.

L.POJ.	L.MN.
=sa	=sate
	=se
=jir	=jiri

Forma *=sate* jest stosowana głównie w przypadku, gdy „possessum” jest rzeczownik klasy I, II, III, natomiast *=se* jest zarezerwowane dla klas IV i V. Klityka *=jir* ma tylko jedną formę liczby mnogiej, *=jiri*, używaną z wszystkimi klasami (prawdę mówiąc, jest ona używana raczej rzadko w przypadku klas I i II).

FORMY ENKLITYKI =d(o)

Jeżeli wyraz, do którego „doklejana” jest wspomniana klityka kończy się na sylabę (super)ciężką, występuje ona w dłuższej formie *=do*, natomiast jeżeli na sylabę lekką, używa się krótkiej formy *=d*.

ikapdo [i'kabdo]

i-kap=do

V-głowa=ALL

„do głowy/w kierunku głowy/[komu? czemu?] głowie”

rsud [r'zud]

r-su=d

III-ryba=ALL

„rybie/w kierunku ryby/do ryby”

3.7. Słowotwórstwo

DERYWACJA RZECZOWNIKÓW

Przymiotniki tracą prefiks klasy (tj. dostają prefiks zerowy), stając się rzeczownikami oznaczającymi cechy (klasa Va).

-ku > \emptyset -*ku* – „mrok, czerń”

-maja-isuhu > \emptyset -*maja-isuhu* – „krasomówstwo”

-maja-iras > \emptyset -*maja-iras* – „dobry smak”

Możliwe jest również czasami użycie rzeczownikowe przymiotników z odpowiednimi przedrostkami, np.

-maja-wunded > *romaja-wunded* – „przyjaciół, stronnik”

mmajasa kutok – „moja przyjaciółka”

Innym rodzajem derywacji rzeczowników jest tworzenie tzw. bezokolicznika od czasowników, opisane w dziale 3.5.

Przeczenie przybiera formę partykuły *ba*.

~~-bamaja – niedobry?~~

~~-owalny~~

~~-acz/any~~

RZECZOWNIKI ZŁOŻONE

fg

PRZYMIOTNIKI ZŁOŻONE

p

DERYWACJA CZASOWNIKÓW

reduplikacja

an-

złożenia

4. Składnia

4.1. Fraza rzeczownikowa

Frazy rzeczownikowa w języku isuhuwum może składać się z takich części mowy, jak: rzeczowniki, przymiotniki, determinatywy i niektóre partykuły.

W typowej frazie rzeczownikowej człon określany, tj. główny rzeczownik, występuje na początku, a za nim umieszczane są wyrazy określające: przymiotniki, determinatywy (uwaga: niektóre determinatywy występują przed rzeczownikiem), ewentualne podrzędne frazy rzeczownikowe i wyrażenia przyimkowe, zdania podrzędnie złożone. Jeżeli we frazie rzeczownikowej występuje jednocześnie przymiotnik i zaimek wskazujący, zawsze przymiotnik jest bliżej rzeczownika.

rbu rku rda – „ten ciemny las”

~~Generalnie, zaimki wskazujące oraz przymiotniki mogą wystąpić także przed określonym rzeczownikiem, co nadaje im odcienia restryktywnego. ????~~

~~Rokabih ne a~~

We frazach rzeczownikowych o charakterze nominalizowanych czasowników, argument czasownika nieprzechodniego jest oznaczany za pomocą konstrukcji z klityką *=sa* (oczywiście gospodarzem klityki jest nominalizowany czasownik); podobnie oznaczane jest dopełnienie czasownika przechodniego, zaś podmiot czasownika przechodniego wprowadzany jest przez przyimek *hou*. Nominalizowane czasowniki półprzechodnie częściej mają podmiot w konstrukcji dopełniaczowej. Składnia nominalizacji ma więc charakter ergatywny.

babarsa rok roda – mowa tegomężczyzny

kumbasa roto hou mima – zabicie syna przez kobiety

4.2. Użycie czasowników

Wyróżnia się czasowniki przechodnie, nieprzechodnie, a także tzw. półprzechodnie. Czasowniki półprzechodnie

Czasowniki przechodnie mają dwa argumenty: podmiot i dopełnienie (bliższe), a ponadto posiadają stronę bierną i mogą występować w konstrukcji zwrotnej.

Czasowniki nieprzechodnie mają tylko 1 argument: podmiot.

Czasowniki półprzechodnie charakteryzują się tym, że biorą dopełnienie z klityką =d(o).

Wszystkie czasowniki zgadzają się z podmiotem pod względem osoby, klasy i liczby.

=d(o) - klityka pełniąca funkcję zbliżoną do allatywu i celownika. Forma dłuższa stosowana jest w przypadku słów kończących się na spółgłoskę albo dyftong. Ponadto wprowadza dopełnienie dalsze.

Ropidgi ipipi rodad. - Da mu dzidę (*ipipi*, MN *pipi*).

Stosuje się go także w przypadku dopełnienia czasownika *sau* „widzieć”

Ba musaus risu rmajateh-irasdo. - (Ona) nie widzi smacznych ryb.

i paru innych, npl. *rorou* („zagrozić”; z normalnym dopełnieniem: „atakować”).

4.3. Szyk wyrazów w zdaniu

Najczęściej spotykanym szykiem zdania jest SVO (zdanie przechodnie) lub SV (nieprzechodnie). Co do okoliczników, jeśli są one krótkie (jednowyrazowe), to wykazują tendencję do występowania zaraz po czasowniku (przed dopełnieniem), natomiast dłuższe grawitują ku końcowi zdania.

W celu zaakcentowania podmiotu (umieszczenia go w fokusie) możliwe jest przesunięcie go na koniec zdania, z przekształceniem szyku w VOS

Rohagobih rsu roreti. - „To wódz złapał rybę [a nie kto inny]”.

Topikalizacja dopełnienia bliższego przejawia się w również występującym szyku OVS (?), ale zdecydowanie częściej stosowana jest tu strona bierna.

Czasowniki używają czasownika posiłkowego -*ja*- 'FOK', który służy jako znacznik fokusu – emfazy na danym czasowniku.

Rok rojabih hago rsu rta, ba rok rukumbabih.

I.męzczyzna I.FOK.PRZE III.ryba III.biała

„Mężczyzna złapał białą rybę, a nie zabił [jej]”.

Odnotowujemy zatem pewną tendencję w kierunku szyku TEMAT – [STREFA PRZEJŚCIOWA] - FOKUS.

5. Prozodia zdania

6. Rejestry mowy

7. Dodatki

7.1. Spis skrótów

Skróty, których używałem w glosach:

1MN, 2MN – pierwsza, druga osoba liczby mnogiej

1POJ, 2POJ – pierwsza, druga osoba liczby pojedynczej

ABL – partykuła ablatywna

ALL – partykuła allatywna

FOK – fokus

I, II, III, IV, V – klasa rzeczownikowa I, II, III, IV, V

LOK – partykuła lokatywna

MN – liczba mnoga

NEG – negacja, przeczenie

NRZECZ – tryb nierzeczywisty

POJ – liczba pojedyncza

PRZE – czas przeszły

PRZY – czas przyszły

RZECZ – tryb rzeczywisty

TER.NWID – czas teraźniejszy „niewidoczny”

TER.WID – czas teraźniejszy „widoczny”

Inne skróty:

SVO – ang. *Subject Verb Object*: Podmiot Czasownik Dopełnienie

7.2. Alfabet fonetyczny

W tym dokumencie zastosowano Międzynarodowy Alfabet Fonetyczny (MAF, albo IPA z ang. *International Phonetic Alphabet*). Aktualne tabele z symbolami, nagrania dźwięków oraz objaśnienia co do znaczenia symboli można znaleźć na Wikipedii (<http://pl.wikipedia.org/wiki/IPA>, <http://en.wikipedia.org/wiki/IPA>), jak również na [stronie](#) Międzynarodowego Towarzystwa Fonetycznego.